

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КОСОВО И МЕТОХИЈА
У ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ТОКОВИМА

МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

Књига 1

Језик и народна традиција

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2010

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ТОКОВИМА

Међународни тематски зборник

Књига 1: Језик и народна традиција

Филозофски факултет Универзитета у Приштини

2010. година

ISBN 978-86-80273-50-1

ISBN 978-86-80273-49-5 (за издавачку целину)

Рецензенти

академик Свејлана М. Толстој

проф. др Предраг Пијер, дописни члан САНУ

проф. др Александар Лома, дописни члан САНУ

Главни и одговорни уредник

проф. др Драги Маликовић

Уредник прве књиге

проф. др Софија Милорадовић

РЕДАКЦИЈА ЗБОРНИКА

Иностранни чланови

Доц. др *Стефан Иванов Анчев* (Велико Трново, Бугарска), проф. др *Зинаида Тихоновна Голенкова* (Москва, Русија), проф. др *Миомир Дашић*, редовни члан ЦАНУ (Подгорица, Црна Гора), проф. др *Анатолиј Василџевич Дмитриев*, дописни члан РАН (Москва, Русија), проф. др Зоран Лакић, редовни члан ЦАНУ (Подгорица, Црна Гора), prof. dr *John Laughland* (Париз, Француска), prof. dr *Barbara Lomagistro* (Бари, Италија), проф. др *Валериј Андреевич Мансуров* (Москва, Русија), др *Миодраг Милин* (Темишвар, Румунија), проф. др *Енгелина Сергеевна Смирнова*, иностранни члан САНУ (Москва, Русија), prof. dr *Wojciech Szczepański* (Познањ, Пољска), prof. dr *Gabriella Schubert*, иностранни члан САНУ (Јена, Немачка), доц. др *Андрей Артемович Тауциан* (Краснодар, Русија), проф. др *Светлана Михайловна Толстая*, иностранни члан САНУ (Москва, Русија), проф. др *Иван Чарота*, иностранни члан САНУ (Минск, Белорусија)

Домаћи чланови

Проф. др *Марко Ајлаић*, доц. др *Живораг Ђорђевић*, проф. др *Радомир Ђорђевић*, доц. др *Мирослав Крстић*, проф. др *Александар Лома*, дописни члан САНУ, проф. др *Драги Маликовић*, проф. др *Данило Ж. Марковић*, проф. др *Софија Милорадовић*, проф. др *Нада Милошевић-Ђорђевић*, дописни члан САНУ, проф. др *Абдулах Мушовић*, проф. др *Рагмила Обрадовић*, доц. др *Јасна Парлић-Божовић*, доц. др *Александар Пејровић*, проф. др *Предраг Пијер*, дописни члан САНУ, проф. др *Валентијина Пијулић*, проф. др *Косја Чавошки*, дописни члан САНУ, доц. др *Урош Шуваковић*

Издавање овог зборника помогао је Завод за уџбенике.

Снежана Петровић
Београд, Србија

ЗБИРКА РЕЧИ ИЗ ПРИЗРЕНА ДИМИТРИЈА ЧЕМЕРИКИЋА
КАО ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈЕЗИЧКЕ И КУЛТУРНЕ
ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У раду се указује на значај збирке речи српског призренског говора Димитрија Чемерикића за проучавање језичке интерференције на фонетском, морфолошком, лексичком и синтаксичком плану у једној изразито мултиетничкој и мултилингвалној средини каква је град Призрен.¹

Кључне речи: српски језик, дијалекти, турцизми, призренски говор, лексика, језичка интерференција.

0.1. Призрен је град богате и дуге традиције. Током безмало хиљадугодишње историје – у писаним изворима први пут се помиње 1019. године – био је трговачки, привредни и административни центар у готово свим државама које су се смењивале на простору Балкана². Још од XIV века Призрен је био познат као мултиетничка средина у којој су, поред Срба, живели Дубровчани, Которани, Млечани, Саси, а често су у њему боравили и бројни грчки и италијански трговци. Од XV века досељавају се Турци, а од XVII века у значајнијој мери Албанци. Крајем XVIII века из Јањине је у Призрен дошло и сто четрдесет арумунских породица. Од 1918. године етнички састав житеља Призрена значајно се мења, број Албанаца је у сталном порасту, а опада број Срба, Турака и осталих народа. Данас у Призрену, према неким подацима³, живи 225.000 становника. Поред Албанаца, који представљају већину, помињу се Бошњаци, Турци и Роми, док се за српско становништво наводи да је расељено

---

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“, који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

² Детаљнији подаци о историји Призрена наводе се у Jusuf 5–12, Hafiz 1977a: 61–65, Ремећ 1996: 333–338.

³ Подаци су са сајта невладине организације „Мрежа за демократски развој и толеранцију“ из Призрена: <http://pz.netdd.org/sr/community/community.htm>.

ван и унутар Косова. Током готово шест векова заједничког живота у овом граду, поменути народи су остварили значајан степен толеранције и добрих међуетничких односа – Призрен је био истицан као пример града национално хетерогеног али хомогеног по менталитету⁴. Чак и данас је Призрен познат широм провинције као место толеранције и богате разноврсности.

0.2. У таквим околностима Призрен се развио у једну мултилингвалну заједницу, што се одразило на све локалне говоре. У недостатку података из старијег периода, трагови тих утицаја најбоље се могу видети у српском, турском и албанском говору. Дуги низ година турски језик је у Призрену имао престижан, привилегован статус, био је *lingua franca* градског споразумевања⁵. Зато не чуди што је као културно доминантан језик представљао извор лексичког позајмљивања. Такву улогу призренски турски говор задржао је, донекле, и у XX веку, пре свега стога што је најбројнија турска заједница на територији Косова и Метохије живела управо у Призрену, па је и утицај турског језика на локални српски говор био неупоредиво већи него у било ком другом српском граду (Реметић 1996: 338).

1. Овако дуготрајан период мултилингвизма и међујезичке интерференције јединствен је на српској језичкој мапи поред осталог и због тога што је тај живи процес очуван све до XX века. Тиме је омогућено регистровање низа лингвистичких појава које се у другим областима и говорима могу само претпоставити или реконструисати на основу лексичког материјала. Истраживање међусобних утицаја двају говора – у овом случају српског и турског – омогућено је, па чак и значајно олакшано, постојањем релевантне литературе и о српском и о турском призренском говору, затим збирке Димитрија Чемерицића и невеликог речника турског призренског говора (Jusuf 160–184). Тиме је створена готово „идеална“ ситуација за проучавање позајмљеница и процеса позајмљивања⁶.

2. Поред неколико радова који се директно или индиректно баве српским призренским говором⁷, у *Српском дијалектолошком зборнику* је 1996. године објављена обимна студија Слободана Реметића, под насловом *Српски призренски ѿвор I (ѿласови и облици)*. У њој је дат преглед историјског развоја, као и исцрпна акценатска, фонетска и морфолошка анализа српског говора

⁴ Реметић 1996: 337.

⁵ То није ексклузивна особина Призрена, такву улогу је турски језик за време Османског царства имао у већини балканских градова. На пример, бугарски језик у XIX веку био је толико преплављен турцизмима да Вазов урбани бугарски говор назива *ѿолушурски* (Friedman 2005: 221). Интересантно је запажање да се и у скорије време, у доба етничких сукоба и тензија на простору Косова и Метохије 1999. године, турски у комуникацији користио у етнички неутралној функцији. У једном селу на југозападу ове области у којој живе Албанци и Горанци, обе по вероисповести муслиманске, али етнички и језички различите групације, када би се непознати људи срели на улици, поздрављали би се турским *merhaba*, како би избегли етничку идентификацију коју би открило албанско *mirëdita* или горанско *dobar den* (id. 232–233).

⁶ О проучавању ових дијалеката у контакту в. Петровић 2000.

⁷ Уп. Живановић 1887, Ивић 19916: 5–108.

Призрена. Један од закључака овог истраживања јесте и то да је „његова данашња слика преваходно одраз аутохтоног органског развоја уз нешто више трагова утицаја језика несловенских народа“ (Реметић 1996: 538). Овај утицај се огледа и на морфолошком и на синтаксичком нивоу, али је посебно уочљив на фонетском нивоу⁸. Такође су, посредно, турски и албански језик допринели стабилности полугласа у овом говору, како у наглашеним тако и у ненаглашеним слоговима. За овако широк утицај албанског и турског језика пресудно је било позајмљивање великог броја речи из ових језика у српски говор. Нарочито је уплив турског језика у области лексике „толики да код читаоца Чемериџићеве збирке или слушаоца живог призренског говора понекад ствара утисак да пред собом има туђи језик ’изговорен на српски начин“ (id. 535).

3.1. Призренски турски говор, који се осим у Призрену говори и у оближњем селу Мамуши, спада у западнорумелијске дијалекте турског језика⁹, једну од седам група анадољско-румелијских дијалеката¹⁰. О овом говору постоји неколико студија: Н. Хафиза о турским говорима Приштине, Косовске Митровице, Вучитрна и Призрена (Hafiz 1977a; Hafiz 1977b; Hafiz 1979), монографија С. Јусуфа *Призренски турски јовор* (Jusuf), као и неколико прилога истог аутора (в. Jusuf 187–188). Призренски турски говор показује све особине западнорумелијских дијалеката, којих, по Немету (Nemeth 1956: 12–20) има осам¹¹, с тим што се извесно одступање уочава код плуралног суфикса који се у већини случајева, независно од правила вокалне хармоније, употребљава у варијанти *-lar* (Jusuf 87).

⁸ Као последице турског и/ли албанског језика на фонолошки систем овог говора Реметић 1996: 537–538 издваја следеће особине: присуство фонеме /ü/ у позајмљеницама, декомпоновање вокалног /p/ > /pʰ/, ненарушени статус фонеме /f/, изједначавање соната /љ/ у свим позицијама и /л/ испред вокала предњег реда у корист /лʰ/ и отврђавање /л/ испред вокала задњег реда на крају слога, свођење африката /ч/ и /ћ/ на /ʰч/, односно /ц/ и /ћ/ на /ʰц/, десоноризација финалних сугласника, нарушавање односа између соната /н/ и /њ/.

⁹ Сам термин *румелијски дијалекти* потиче од административног назива за европске делове Османског царства – *Rümeli* – па се сходно томе, пре свега у лингвистичкој литератури на турском језику појавио назив *Rumeli ağzları* „румелијски говори, дијалекти“. Овај термин се користи само за дијалекте који припадају османском турском језику и говоре се или су се говорили на територији европског дела Турске, Бугарске, Македоније, Србије (углавном Косова и Метохије), Грчке и Албаније. Детаљно о терминолошким решењима и проблемима в. Tryjarski 1990: 414–419.

¹⁰ Према подели коју даје Saferoğlu 239–260.

¹¹ Изостанак вокалне хармоније код вишесложних речи, на месту стандардних *-i*, *-ü*, *-i*, *-ü*, налази се увек *-i*: *dögrü* : *dögri*; стандардни четвороваријантни суфикс прошлог неодређеног времена: *-miş*, *-müş*, *-miş*, *-müş* у западнорумелијском гласи *-miş*; тенденција да се вокал *i*, који се у стандардном језику налази у свим позицијама осим у почетном слогу, у западнорумелијским говорима замењује гласом *i*: *evimin* : *evimin*; делабијализација и замена, у појединим пунктовима, гласова *ö*, *ü* вокалима *ö*, *ü*: *dört* : *dört*, *üç* : *üç*; недоследност вокалне хармоније код двоваријантних суфикса типа плуралног *-lar*, *-ler* и др.: *babalar* : *babaler*; прелаз *ö* > *ü* у почетном слогу: *köprü* : *küprü*; очување вредности стосм. велара *ğ*: *ağaç* : *ağaç*; стандардни презентски суфикс *-(i, ü, i, ü)lör* гласи *-(a, e, i)u*: *yarıyör* : *yaray*.

3.2. Истовремено, поједине фонетске и морфолошке карактеристике одликују само овај говор¹², што је последица историјских околности, периферног положаја у оквиру западнорумелијских дијалеката, удаљености од културних центара Османске државе, као и одсуства директних веза са књижевним турским језиком у првој половини XX века, када он доживљава значајне и темељне промене (Јусуф 14–15).

4.1. Једно од најдрагоценијих сведочанстава о српском призренском говору јесте рукописна збирка речи Димитрија Чемериџића. Са њеним особинама и значајем стручна јавност могла је да се детаљно упозна у студији С. Реметића (Реметић 1996: 339–342). Но, чини се да је ово добра прилика да се још једном укаже на њену велику, а због промењене етничке ситуације у Призрену, чак јединствену и непроцењиву вредност.

4.2. Према подацима наведеним на кутијама, она садржи 15.561 листић, али се то, вероватно, односи на број одредница, док је број листића знатно већи. Речи турског порекла чине велики део тог корпуса – око 1.700 одредница и преко 2.700 лексема. Димитрије Чемериџић, рођени Призренац, грађу за своју збирку сакупио је у првој половини XX века. Стога је она лексички одраз једног старијег стања српског призренског говора у односу на савремени тренутак, а преко њега и самог града Призрена и ондашњег живота његових мештана. Поред тога што је у њу унео речи из свакодневног говора, у многим случајевима поткрепљене примерима, Чемериџић је за своју збирку ексцерпирao и писане изворе, на првом месту трговачке и занатске тефтере призренских породица.

4.3. Чемериџић је свој рукопис, као што се види из списка скраћеница прве књиге РСА стр. CVIII, предао тада Институту за српскохрватски језик Српске академије наука и уметности 1950. године¹³. Он се и данас налази у Институту за српски језик САНУ. Само је грађа на прва четири слова (А–Г) прекуцана на папир формата А4, док је остатак збирке у листићима, у истом облику у којем ју је Чемериџић предао. Листови папира, на којима су руком исписане речи, различитог су формата и квалитета – највише их је сасвим малих, величине 1/16 формата А4, али има одредница које заузимају и цео лист А4. Неке су писане мастилом, а неке обичном оловком чији су се трагови временом избрисали, што у појединим случајевима отежава ишчитавање рукописа. Чемериџић је збирку сакупио са основним циљем да она буде саставни део корпуса РСА, па ју је, великим делом, прилагодио методологији лексикографске обраде тог речника. У том смислу се морају посматрати и

¹² Најзначајније су: прелаз $\check{g} > c$ (Јусуф 56–57, Hafiz 1977a:78) и $k > \check{c}$ (Јусуф 57–58, Hafiz 1977a: 79) пред палаталним вокалима; губљење гласа h у медијалној и финалној позицији и слабљење његове артикулације у иницијалној (Јусуф 62–64); палатализација l пред веларним вокалима (Јусуф 59); губљење интервокланог v (Hafiz 1977a: 82, Јусуф 65); 5. Очување стосм. η (Јусуф 61–62), и др. Неке од ових особина потврђене су и у другим косовским говорима, док македонски показује мањи степен сличности са призренским говором.

¹³ Могуће је да је део збирке накнадно допуњаван, уп. Реметић 1996 l.c.

извесни њени недостаци. На првом месту је то облик инфинитива, који је он реконструисао, иако га у српском призренском говору нема. Глаголи се у том облику налазе само у наслову одредница, док у примерима није забележен. Значајне замерке овој збирци односе се на акценат, његов квалитет, квантитет и место. У Чемерићићевом рукопису је бележен краткосилазни акценат и дужине, што не одговара данашњем стању на терену¹⁴.

4.4. Чемерићићева збирка је у многим аспектима недовршена. Пре свега, она показује значајну диспропорцију грађе – почетна слова имају знатно више одредница и примера, а како се иде ка крају азбуке и број и ниво лексикографске обрађености опада, а код многих речи недостају семантичке дефиниције и примери¹⁵. Такође ни корпус турцизама није лишен низа недостатака; неких основних облика нема, док су забележене њихове изведенице, или се ти облици налазе у примерима под неким другим одредницама¹⁶. Речи из Чемерићићеве збирке требало је да у целини уђу у РСА. Међутим, чак ни све лексеме од А до Г, које су прекуцане на папир, нису нашле место у овом речнику, а грађа која је остала на листићима уопште се не помиње. Већина облика коригована је у погледу акцента у складу са правилима у стандардном српском језику, док су облици са полугласом и вокалом *i* сасвим пренебрегнути.

5. Детаљна анализа међусобног утицаја двају призренских говора, српског и турског, захтева далеко већи простор од једног рада. Стога ће овде бити наведене само неке особене црте српског говора у којима се огледа утицај турског језика, а које показују богатство и значај Чемерићићеве збирке речи.

6.1. На нивоу фонетике, турцизми из Чемерићићеве збирке одликују се особинама карактеристичним за све српско-хрватске позајмљенице из турског језика, али и извесним специфичностима. Илустроваћемо то примерима адаптације турског вокала *й*. Приликом ове анализе треба имати у виду неколико важних дијалекатских особина како српског, тако и турског локалног говора.

6.2. Фонема *й* у српском језику постоји само у говорима са простора Косова и Метохије и јавља се искључиво у позајмљеницама из турског и албанског језика, који у свом вокалском систему поседују овај глас. Његова појава у тим говорима последица је вишевековне живе полилингвалне средине, но и поред тога, говорници га осећају као страни, најчешће турски, елемент¹⁷. Примећено

¹⁴ О фонетским, морфолошким, акценатским и другим особинама Чемерићићевог рукописа које нису у складу са карактеристикама српског призренског говора подробније Реметић 1996: 344–345.

¹⁵ На пример, *s.v. еййен* на листићу, осим тако неакцентованог облика, није написано ништа друго. То је, по свему судећи, требало да послужи само као подсетник приликом коначног уобличавања, или прекуцавања речника.

¹⁶ Недостају, на пример, основни облици; *аба, ан, араба, беї, бичим, бурмуџија, дуван* (има *дуан*, али и *дуванџија*), *душман, зејин, џаиша, џаван, учкур, шећер* и др. Речи *алай* нема у рукопису, а очекивали бисмо да су је Призренци у свом говору поседовали.

¹⁷ У неким текстовима на македонском језику, где се бележи као *й*, као и код старијих појединаца у говорном језику чува се изворни изговор тур. *й*, што се објашњава живим контактом македонског и турског језика (Јашар-Настева 181).

је и његово замењивање вокалима *у* и *и* у новије време (Реметић 1996: 366). Ту тенденцију показује и овде анализирани материјал, чиме се у највећој мери може објаснити постојање дублета са вокализмом *й*, *и*, *у* на месту турског *й*.

6.3. У поређењу са савременим турским језиком и источнорумелијским дијалектима, призренски турски говор показује неке стандардне фонетске особине западнорумелијских дијалеката, али и извесне специфичности, које се тичу управо порекла овог вокала. Осим у етимолошкој позицији, он се у овом говору може јавити и као последица једне од најкарактеристичнијих особина западнорумелијских дијалеката – сужавања вокала $\ddot{o} > \ddot{u}$ у почетном слогу¹⁸. За разлику од западнорумелијских дијалеката, где ова промена није доследно спроведена у свим пунктовима, већ се прецизније може одредити као преовлађујућа тенденција, у призренском турском говору вокал $\ddot{o}$ је потпуно изгубио свој квалитет и у највећем броју случајева замењен је са *й*, а спорадично са $\ddot{o}$ и e^{19} . Глас *й* у призренском турском говору може бити и резултат палатализације веларног *й*. Ова појава није потврђена код великог броја лексема, али је забележена и у другим косовским турским говорима (Jusuf 32–33, Hafiz 1977a: 72). У свим случајевим се ради о позајмљеницама из арапског.

6.4. Као рефлекс тур. *й*, ма ког порекла оно било, у стандардном српско-хрватском корпусу турцизама, најчешће се јавља глас y^{20} . У Чемерићићевој збирци речи турско *й* адаптирано је на следећа три начина:

6.4.1. Тур. дијал. *й* (савремено *й*) > срп. дијал. *й*: *бйкме*, *бйльйк*², *бйййин*, *дйрйин*, *дйшек*, *дйме*, *дйз*, *дйзйин*, *дйздисайи*, *дйзлак*, *дйзйабан*, *зйльйфа*, *йльйија*, *йстй*, *ййймайй*, *йцейй*, *ййййр*, *карадйзен*, *кйчйк бојли*, *мйжде*, *мйнасий*, *мйфлейй*, *мйфльйз*, *мйджериз*, *мйдйр*, *мйййр*, *мйльк*, *мймййин*, *мйййевелија*, *мйфе-йййиш*, *мййййр*, *ййскйль*, *рйдбе*, *сйльмен*, *сйнейй*, *сйрййин*, *сйрдисайи*, *сйрме*, *сйрййук*, *йййльбе*, *йййльбен*, *чйрйк*, *чйбе*, *чйймбййш*, *чйймле*. Од досадашњих истраживања која су се бавила фонетском адаптацијом турских речи у српском језику, само студија Стаховског обухвата дијалекатски лексички материјал са Косова и Метохије, прецизније из Елезовићевог речника, па се једино у њој могу наћи подаци, егземпларни а не исцрпни, о преузимању тур. *й* као срп. дијал. *и* (Stachöwski 1973: 57).

6.4.2. Тур. дијал. *й* (савремено *й*) > срп. дијал. *и*: *бикме*, *бильбиљ*, *бирјан*, *дирйин*, *дишек*, *ицёрка*, *кйчйк бојли*, *мижде*, *мизевир*, *миљазим*, *минасий*, *мирдесен*, *мирећей*, *мифлейй*, *мифлиз*, *мифййија*, *мишййерија*, *ййринчйк*, *симбиљ*, *сиййлијач*, *сийймавија*, *чйчек*. Код извесног броја речи срп. *-и-* представља

¹⁸ О овој дијалекатској особини, која представља једну од темељних дистинктивних црта у одређивању границе између два турска балканска дијалекта, постоји обимна литература, уп. нпр. Nemeth 1953, Nemeth 1956: 17, 37–39. О одразу ове турске дијалекатске особине у балканским турцизмима такође в. Hazai 1961: 129–132, Stachöwski 1973: 46–53, Böretzky 1975: 170–172, Адамовић 1973, Петровић 2000.

¹⁹ Уп. Jusuf 34–35, Hafiz 1977a: 73.

²⁰ О рефлексу тур. дијал. *й* које одговара тур. стандардном $\ddot{o}$ в. Адамовић 1973: 23.

одраз тур. дијал. *-i-* које је настало делабијализацијом *-î-*. Ова појава уочена је у неким западно и источнорумелијским дијалектима (Stachöwski 1973: 56–57). Регистрована је и у призренском турском говору, али само код мањег броја речи, углавном арапског порекла (Jusuf 40, Hafiz 1977a: 74). Само три примера, од свих наведених, имају адекватан турски етимон са потврђеном делабијализацијом – један из призренског турског говора: *köçek, küçek > çıçek > чичек* и два из анадолских говора: *büryan : biran²¹ > бирјан* и *bülbül > bilbil > биљбиљ*. У сва три случаја и албанске потврде имају истоветан фонетски лик. Остале лексеме могу се тумачити на два начина – претпостављањем непосредног турског дијалекатског облика са извршеном делабијализацијом или адаптацијом тур. *î* > срп. *и*. Друга могућност је вероватнија у случају када постоје дублети бикме: *бјкме, дирјин: дјрјин, дишек: дјшек: душек, мјжде : мјжде, минасиј: мјнасиј, мифлеј: мјфлеј, мифлиз: мјфлјиз*. У Чемериџевој збирци није забележена варијанта са гласом *î* за реч *симбиљ*, али се она може упоредити са ареално блиским *сјмбиљ* (Елезовић II 224).

6.4.3. Тур. дијал. *î* (савремено *î*) > срп. дијал. *у: душек, дузина, ђуез, ђувенда, ђујум, ђуљ, ђумрук, ђурулјија, зулумћар, ићи јузлија, јузбашија, јузлак, јуклук, јумбасма, рушеви, сјрјук, суарија, сунђер, шерџуман, шулбенј²², ђукурј, ђумез²³, ђунк, ђуј, ђурк, ђускија, ђушук*. У стандардном корпусу српско-хрватских турцизама рефлекс тур. *î* најчешће гласи *у* (Stachöwski 1973: 53). Ту особину показује и изванредан број призренских турцизама. Остаје да се детаљније испитају услови у којим долази до веларизације тур. *î*, односно, прелаза у срп. дијал. *у*, а не у *î*. Оно што је уочљиво јесте да се ова појава одиграла, у највећем броју потврда, иза палатализованог тур. *ğ-* и *k-*, који су прешли у дијал. *с-* и *ç-*, а потом иза сонаната *ј-* и *с-*. Облик *душек* има варијанте са *-и-* и *-î-*, па се може помишљати и на извесну хиперкорекцију према стандардном изговору. До ове промене дошло је и у два случаја иза ликвида *р* и *л*.

7. На плану морфолошке адаптације турских речи и постојања творбених морфема преузетих из турског, Чемериџево материјал показује стандардне особине карактеристичне за корпус српско-хрватских турцизама. Као посебност издвојићемо изванредан број речи преузетих у облику турског плурала: *ајалари, ајлари, аџилари, бабалари, оџалари, јашалари, чаушлари²⁴*. Ова појава није изолована, такви су примери забележени и на терену југоисточне Србије²⁵, а може се рећи да је карактеристична и за друге балканске језике, посебно албански²⁶. Већина наведених речи има паралеле

²¹ За овај облик је у DS наглашено да је забележен од досељеника са Балкана.

²² Са напоменом да је у овом облику забележено само у писаним изворима.

²³ Дијал. турски облик је *çümez*, тако да је промена ишла тур. *î* > тур. дијал. *î* > срп. *у*.

²⁴ Код Шкаљића је потврђен само облик *ајалари*, а код Елезовића само *ајлари*.

²⁵ На пример у Лесковцу *ашиклар* (Митровић).

²⁶ О овом суфиксу код албанских турцизама в. Boretzky 1975: 237–238.

у албанском: *аџлари*, *бабалари*, *оџлари*, *џашалари*, док је ова последња забележена и у македонском и арумунском. Занимљиво је да се, са изузетком потврде *аџлари*, ради о речима које означавају верске, административне или војне титуле и особе од поштовања.

8.1. У Чемериџиевом рукопису посведочен је извештан број глаголских и неколико именских полукалкова, парцијално калкираних израза²⁷. Глаголске синтагме представљају, у највећем броју случајева, турске састављене глаголе саграђене од именске речи и глагола, а у процесу позајмљивања глагол је преведен, док је именица остала као позајмљеница: *абгес узети*, *абер немаџи*, *аџџак седеџи*, *ак (доџи некоме до ака)*, *аџларе иџраџи*, *аџеле (у)чиниџи*, *вакаџи имаџи/немаџи*, *даџак изесеџи*, *девр чиниџи* (s.v. *девр*²), *диван сџа(џа)џи*, *дизџин даџи / џусџиџи*, *дикаџи (у)чиниџи (се)*, *есеџи измиџи*, *идаре чиниџи*, *кусур џедаџи*, *меџдан даџи / искочиџи на*, *оџуз бир чиниџи / удариџи*, *џишман биџи / учиниџи се*, *резиџ учиниџи (се)*, *сеџамеџи искочиџи на*, *џебдиџ учиниџи*, *џелеџ биџи / учиниџи се*.

8.2. Из Чемериџиеве збирке издвојићемо два именска полукалка: један је парцијално преведен неодређени изафет *џаџимели* и гласи *анџмина рука*, док други, *чаџма веџе*, представља бесуфиксни или придевски изафет *џатма каџ*. Ово вероватно нису једини примери именских полукалкова, посебно оних насталих делимичним превеђењем бесуфиксног изафета, али код бројних потврда непроменљивих придева, или именица у придевској служби, треба испитати сваки појединачни случај синтагматске употребе, како би се дошло до обухватнијег пописа оваквог типа именских полукалкова. Овде наведени пример *чаџма веџе* издвојен је стога што је турџизам *чаџма*, као самостална реч, код Чемериџића наведен без семантичке дефиниџије, а шире на српском терену потврђен је само као грађевински термин.

9. На крају, али свакако не и на последњем месту по важности, треба истаџи значај ове збирке као културно-историјског споменика. Са каквом преданошћу и љубављу је она рађена сведочи и то што се у рукопису може наџи мноштво информација о јелима, одеџи, занатима, обичајима житеља Призрена; могу се ишчитати или наслутити њихови меџуетнички, меџуџонфесионални и социјални односи. Са тог аспекта она пружа богат материјал и за етнолошка и етнолингвистичка истраживања. Навешћемо примере пар лексема код којих су Чемериџиеви описи посебно занимљиви: *авале* „обичај у мухамеданаџа у Призрену да им се женскиње крије од угледа страних и непознатих мушкараџа; тај обичај, можда последица опште несигурности; у бившој Турској, примили су делом и Срби, Цинцари, Арнаути римокатолици у Призрену, јер и њихове жене нису ишле по вароши откривена лица све до ослобођења 1912. године. Од мухамеданаџа је примљен и обичај да се девојџице од 13–14 година (а напредније и развијеније и од 12 год.) не пуштају откривене на улиџу, а да се

²⁷ О парцијалним калковима у македонском уп. Јашар-Настева 149–162.

и у кући крију од свакога страног и непознатог; то је трајало све до 1912 год.: Тој пусто њино („мухамеданско“) авале, а видиш туђога човека, да се потпаф кријеући се. Интересантно је напоменути да је код мухамеданаца по некад било и одступања од овог обичаја: по мужевљевом одобрењу мухамеданка се могла открити пред мушкарцима, мужевљевим пријатељима; у тим случајевима мушкарац пред којим се мухамеданка открива и пред којим се више неће сакривати, дужан је да јој учини какав поклон у стварима. А знам један случај да се мухамеданка открила и пред једним Србином, мојим блиским рођаком – истина после Првог светског рата“; *aiga* „срество које Српкиње у Призрену справљају и употребљају за неговање – неку врсту масаже лица и чупање, скидање маља са њега; за употребу постоји нарочити израз: „праити лице“. Агда се справља овако: око 50 гр. шећера и парче лимонтуза кува се у води док се не добије густа каша; та каша се по том изручи на неку хладну површину (практично: данце од крчага) да се охлади када јој се даје облик танке питуљице; питуљица се потом лепи редом на поједине делове лица, где постоји кратко време, па се скида. Место лимонтуза може се за справљање употребити мастикова смола, звана сақз; поступак за справљање је исти. Мухамеданке справљају и употребљају срество које зову *сари-кьна*; не знам како га справљају али наше жене тврде да је оно боље од агде. И Арнаутке римокатолкиње употребљају слично срество, али какво не знам сигурно. ... Ваља ми напоменути да се употреба агде сматра зазорном, те се то чини у највећој тајности како не би сазнали не само мушкарци, него и туђе жене и ако се зна да оне чине исто то; при том се прибегава и разним лукавствима“; *боја* „црна боја којом удате Српкиње и Цинцарке у Призрену обавезно бојадишу своју косу. ... У Призрену само девојке имају природну боју косе, док удате жене и Српкиње и Цинцарке и Арнаутке римокатолкиње, по правилу и без изузетка, бојадишу на црно; не знам како је код мухамеданки, али верујем да је тако исто. Невесте и млађе жене бојадишу косу обично сваких месец дана, док поједине кокете чине то сваких 15–20 дана; остале жене – по потреби, а старе жене се обично не фарбају; интересантно је да невесте и млађе жене не бојадишу косу код своје куће, већ иду у родску кућу да то учине тамо; разлог томе треба тражити: с једне стране у женској чедности да их старији укућани не виде, јер је то, по тамошњим појмовима, врста срамоте, а с друге стране у њиховој сујети да их њихови мужеви не виде такве пре но што оперу косу...”

10. На основу наведене анализе појединих особина лексике из Чемерићићеве збирке речи може се само наслутити колики је и какав њен значај за проучавање међујезичких контаката, не само у Призрену, него и на ширем српско-хрватском и балканском простору. Драгоценост самих турцизама из овог рукописа види се и из следећих статистичких података: од близу хиљаду седамсто турцизама, нешто више од четресто одредница, а много више речи које се у оквиру њих налазе, нису посведочене у Скоковом или Шкаљићевом речнику. Од тог броја више од двеста одредница изостају појединачно у сваком

од ова два приручника, док се око стотину њих не налазе нити у једном²⁸. У овај статистички осврт нису урачунате специфичне фонетске варијанте призренских турцизама, јер би у том случају ове бројке биле далеко веће. Преко хиљаду одредница могу се сврстати у корпус балканских лексичких турцизама, а преко четресто педесет имају паралеле у барем још једном балканском језику. Нешто више од сто речи представљају искључиво градске, призренске, позајмљенице потврђене само у Чемериѿевој збирци. Близу четрдесет њих имају локални карактер, односно забележене су још једино у Елезовићевом речнику. Око сто двадесет речи из Призрена немају паралеле у другим балканским језицима, али су потврђене на широј српско-хрватској територији²⁹. Надамо се да ће овај рад послужити и као подстицај да се приреди и објави, те на тај начин сачува од заборава и пропадања, ова јединствена и драгоценна збирка речи. Тиме би донекле био урађен један значајан посао из области српске дијалекатске лексикографије, „израда речника са призренско-јужноморавског подручја Косова и Метохије који би био пандан речнику Глише Елезовића из косовско-ресавске области истог подручја“ (Ивић 1991а: 220–221).

ЛИТЕРАТУРА

Адамовић 1973 – Адамовић, М. О пореклу српскохрватских османизамa, *Јужнословенски филолоѿ* 30/1–2, Београд, 229–236.

Boretzky 1975 – N. Boretzky, *Der Türkische Einfluss auf das Albanische, Teil I, Phonologie und Morphologie der albanischen Turzismen*, Wiesbaden.

DS – *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* I–IX, Ankara 1963–1977.

Живановић 1887 – Живановић, Ј. Српски језик у околини Призренској, Пећкој, Моравској и Дибарској, *Сѿражилово* 3, Нови Сад, 554–556, 573–574, 585–587.

Ивић 1991а – Ивић, П. О пореклу и особинама пиротског говора (и других говора српског југоистока), *Из српскохрватске дијалектолоѿије*, Ниш, 191–203.

Ивић 1991б – Ивић, П. *Изабрани оѿлеги II (Из исѿорије српскохрватскоѿ језика)*, Ниш.

Јашар-Настева – Јашар-Настева, О. *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*, Скопје 2001.

Jusuf – S. Jusuf, *Prizrenski turski govor*, Priština 1987.

Nemeth 1953 – Gy. Nemeth, *Le passage ö > ü dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest*, *Rocznik Orientalystyczny* 17, Warszawa, 114–121.

²⁸ О диспропорцији између Шкаљићевог, Скоковог и Елезовићевог корпуса турцизама в. Петровић 1994.

²⁹ Ови се подаци, наравно, морају узети са извесном резервом. Сваким новообјављеним, или нама тренутно недоступним лексичким материјалом, како из српског, тако и из других балканских језика, они се морају допуњавати и кориговати.

Nemeth 1956 – Gy. Nemeth, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofia.

Петровић 1994 – Петровић, С. Значај дијалекатског материјала за проучавање турцизама у српском језику, *Говори њризренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш, 427–431.

Петровић 2000 – С. Петровић, Дијалекти у контакту – порекло и фонетски лик шест турцизама из јужне Србије, *Јужнословенски филолоџ* 56/3–4, Београд, 803–812.

Реметић 1996 – С. Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), *ДЗБ* 42, 319–614.

Skok – P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.

Stachowski 1973 – S. Stachowski, *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław.

Tryjarski 1990 – E. Tryjarski, *Balkan Dialects, Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Budapest, 414–453.

Friedman 2005 – V. A. Friedman, Turkish in the Balkans: Roles and Reversals, *Јзыки и диалекты малых этнических групп на Балканах, Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004. г.)*, Санкт-Петербург–Мюнхен, 219–236.

Hazai 1961 – G. Hazai, Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmali, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8/1–3, Budapest, 97–138.

Hafiz 1977a – N. Hafiz, Specificnosti prizrenskog turskog govora, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 27, Sarajevo, 61–100.

Hafiz 1977b – N. Hafiz, Prištine Türk ağzının özellikleri, *Uluslararası Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Karamanoğlu Mehmet Bey ve Türk dili semineri*, Konya, 239–265.

Hafiz 1979 – N. Hafiz, Kosova Mitroviçasi Vuçiturn ve Prištine Türk ağzlarının başlıca özellikleri, *Çevren* 6/1–2, Prištine, 75–91.

Caferuđlu – A. Caferođlu, Die anatolischen und rumelischen Dialekte, *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959, 239–260.

Škaljić — A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979⁴.

ИЗВОРИ

Елезовић II – Г. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта, *Српски дијалектолошки зборник* 6, Београд 1935.

Митровић – Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.

РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959.

Snežana Petrović

DIMITRIJE ČEMERIKIĆ'S WORD COLLECTION FROM PRIZREN
AS A SOURCE FOR STUDYING THE LANGUAGE AND CULTURAL
INTERFERENCE IN KOSOVO AND METOHİJA

Summary

The collection of Dimitrije Čemerikić contains more than 15,000 words compiled during the first half of the 20th century. It represents the state of Serbian speech of Prizren which no longer exists. The long-term coexistence of various nations in Kosovo and Metohija has caused a significant interference of their languages and cultures. The aim of this paper is to emphasize the importance of this word collection for the study of language interference on phonetic, morphological and lexical levels in a multilingual and multiethnic environment as Prizren once used to be.

Contrasting the lexical material analyzed with the facts from other Serbian speeches and other Balkan languages could help reveal more thoroughly some details about language interference, even in locations where evidence about languages in contact has, in a great measure or completely, already perished.

Čemerikić's collection is invaluable for its numerous illustrative observations and ethnographic descriptions incorporated into semantic definitions of words. Thus, through linguistic facts, enlightened is also the Turkish influence upon the Serbian Prizren community in the domains of everyday life, customs, religion, material and spiritual cultures.